

МОВА ВЛАДИ і

в пострадянському

*Межі моєї мови
окреслюють межі мого світу.*

Л. Віттгенштайн

Оксана Пахльовська
доктор філол. наук,
професор
Римського університету
“Ла Сап’єнца”,
наук. співр.
Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка
НАН України,
м. Рим — м. Київ

Одним із найвищих досягнень лінгвістики ХХ ст. стала теорія мови не як насамперед комунікативної функції, а як символічної репрезентації світу, як організації картини буття (мається на увазі відома гіпотеза *Едварда Сепіра - Бенджаміна Уорфа*). Йдеться про те, що мова, якою ми говоримо, будує певну картину світу, яка своєю чергою впливає на спосіб нашого думання. Ми мислимо в категоріях мови, якою розмовляємо, і відповідно до цих категорій будуємо навколишній світ. Відтак *мова і культура перебувають між собою в лінгвістичній детерміністській залежності*.

Виходячи з цієї тези, специфіку пострадянського суспільства неможливо зрозуміти без аналізу “радянської мови”, яка нині в Україні — вкотре! — переживає свій розквіт. І йдеться насамперед про російську “радянську мову”, яка продовжує параметрувати геополітичні й історико-культурні вектори України, — саме тому, що породжені нею патології зачепили не лише свідомість і психологію, а й психіку суспільства.

Ситуацію ускладнює те, що ро-

сійська “радянська мова” народилася не під пером теоретиків і практиків комуністичного терору, *Леніна і Сталіна*. Як казав *Тойнбі*, Леніна неможливо зрозуміти без Візантії. Російська “радянська мова” народжується в глибинах російської “православної мови”. Імпульсом, який дав початок російській державній ідентичності, стало “самопризначення” Росії на роль “Третього Риму”* після падіння Візантійської імперії (1453). Це відбулося перед приходом до влади Івана Грозного (1547—1584) — царя, який заклав основи антиєвропейської ідеології в російській історії. На відміну від Росії, становлення європейських культур відбулося шляхом повільної еволюції, яка передбачала на діахронному рівні стратифікацію культурних шарів, а на синхронному — диверсифікацію культурних референтів.

У російській культурі був визначений раз і назавжди єдиний культурний референт — *архетип, навантажений сакральними функціями*. Оруеллівська “новомова” — мова неправди — була вже цілковито присутня в цій культурній операції. Адже

* Ідею сформулював псковський чернець *Філофей* у 1523 р.

ВЛАДА МОВИ

Задзеркаллі

*Радянська система — це диктатура мови;
щоб її подолати, насамперед необхідно
зруйнувати мову диктатури.*

М. Геллер

ідея “*translatio imperii*” — “передачі влади” від “Другого Риму” до “Третього” (супроти Першого!) — була суто політичною акцією надання престижу достатньо на той час непрезентабельній Московії. І “сакральний” зміст мав лише риторичну — і ритуальну — функцію легітимізації влади. Відтоді цей “сакральний” зміст став основним наповненням усіх форм месіанського міфу російської державності. Імперія царська чи радянська, чи сьогоднішня “ліберальна”, вона завжди вважалася самій собі “святою”, “об’єднуючою”, “рятувальною” для світу, — і в кожному разі незмінно гіпертрофованою у всіх своїх гіпотетичних потенціях. І від часів Івана Грозного ця матриця не зазнавала змін.

Таким чином, європейська культура від Середньовіччя й далі в усі віки мала потужний інклюзивний потенціал, черпаючи свої джерела в різних цивілізаціях — античній, іудейській, арабській. Тому і на сьогодні однією з базових її цінностей є національна, культурна, мовна та ін. багатомірність (одне з запропонованих *motto* Європи — “*Ex uno plura*”, “народжена єдністю багатоманітність”). Ця множинність мовних

і загалом культурних контекстів передбачає як розвиток критичної свідомості (існування в полівалентному полі потребує здатності свідомого вибору), так і необхідність діалогу (співжиття в такому просторі неможливе без плюралізму і толерантності).

Російська ж культура розвивалася за рахунок ексклюзивного потенціалу (“інше” завжди дорівнювало “ворожому”, а сама “російскість” бачилася як “унікальність”). Тому екстенсивне розширення російського простору завдяки територіальній експансії та культурній омології збіднювало не лише колонізовані культури шляхом ослаблення (або й втрати) їхньої ідентичності, а й саму культуру російську. Тим більше, що іманентна “вертикальність” російської моделі автоматично перетворювала інші культури на “нижчі”, субординовані, які відтак не могли слугувати для неї джерелом духовних надбань. А Росія “імпортувала” в завойовані країни не власну елітарну культуру, а насамперед свій поліційний, цензурний, каральний апарат.

Москва адаптувала уявний образ Константинополя — Нового Риму —

до своїх потреб. Адже сам Новий Рим народився на схрещенні культур, мав у своєму спадкові як єрусалимську, так і еллінську, і римську традиції. Москва обрала єдину його іпостась — носія “грецької віри”, зануривши її в цілковито відірваний від Європи азійський контекст. Імпортовані з Візантії модель влади і модель культури були адаптовані з допомогою наявних на той час у край рудиментарних і принципово цензорських інструментів: гіперболізація “універсальної” Влади, “сакральний” зміст якої забезпечує безальтернативна Церква. Ці інструменти призвели до спрощення і схоластизації візантійського спадку.

Якщо всю історію Європи можна розглядати зокрема як секуляризаційний поступ (а отже, розширення свобод людини) в процесі протистояння світської та духовної влади, в історії Росії Влада і Церква стали нероздільним цілим. Але про паритет не йшлося: світська влада повністю підпорядкувала собі церкву. Церква стала інструментом політичної експансії Влади. Київська цивілізація мала своїм осердям ідею християнської культури в її візантійській версії. А московська цивілізація

сформувалася навколо ідеї християнської влади в її цезаропапістському варіанті.

“Православна мова” зветься до кодифікації цієї ідеї. Тому й Слово було підпорядковане Владі (“царёво слово и дело”). Оскільки ж сама ця влада була запрограмована не на еволюцію, експеримент, виклик, а на захист нерухомого (і недоторканного!) Архетипу, знерухоміла і мова.

Наполеон казав: “Історія Риму — це історія світу”. Справді, Римська імперія, що охопила велетенську частину відомого на той час світу, теж мала в собі цей універсальний вимір *Imperium*. Але цей вимір еволюціонував, парціалізувався, поступаючи місцем диверсифікованим реальностям. Зрештою, римська цивілізація впала, повернувшись до життя під пером європейських гуманістів як цивілізація не меча, а закону, інтелекту, творчості. Сьогоднішній Рим — столиця Італії, а не міфічний “*caput mundi*”, “голова світу”. Ексклюзивний, відрубний характер православ'я не дав змоги ввести повноцінно ні античний, ні гуманістично-ренесансний спадок до православної і насамперед російської традиції.

Тому ідея “величі” зветься не до сили культури, а до культури сили. Цар *Олексій Михайлович* був переконаний, що його царство простягається “от моря до моря и от рек до конца вселенныя”, — не було *Галілея* і *Бруно*, щоб показати цареві дещо інакше картину неба. Відтак і сьогоднішня Москва постійно повертається до римейків “мирового господства”, однак виключно у вимірі сили зброї і/чи енергоресурсів, а не в ушляхетненому вимірі культурної альтернативи.

Нереалізовану *Петром* Імрію, щоб російські солдати помили, нарешті, ноги в Індійському океані, час від часу озвучує *Жиріновський*. А в своїх великодержавних мареннях Росія сниться сама собі як “наддержава”, що покриває світ, як перший Рим своїми дорогами, своїми “православними газогонями”...

Інша річ, що побудувати такі

комунікації, як римські дороги, потребувало фантазії, творчості, інженерного вміння і важкого труда. Викачування ж дармових ресурсів землі таких якостей не потребує. Ось тому в “європейській мові” Рим є частиною того великого Минулого, яке побудувало Сучасність. І хоч Рим таки був імперією, саме слово “імперія” принципово викреслене з європейської перспективи. А в “російській мові” Минуле законсервувало Сучасність. Відтак Минуле (і основа його — імперська ідентичність) не підлягає критичному перегляду. Тому після чотирьох імперій древності — ізраїльсько-юдейської, скіфсько-монгольської, Першого та Другого Риму — Росія марить “П'ятою Імперією”, з “царем царів” на чолі, заснованою на традиції “*Сергія Радонежского*, староверов, *Пушкіна* и *Иосифа Сталина*”, що проникає собою “глибинные слои коллективного бессознательного”*.

А Сучасність зависла між суб'єктивним месіанським самопочуттям країни та її об'єктивною відсталістю порівняно з незмінно “ворожим” Заходом.

Після Середньовіччя радикальне розходження української та російської цивілізацій відбулося в добу Бароко. В цей період українська культура мала складний спектр культурних референтів, із кожним з яких вона перебувала в діалогічному контакті: католицька і протестантська Європа, єрусалимський спадок, ісламський світ. Російська культура обмежила свій культурний радіус жорстким поясом войовничого ортодоксального православ'я.

Православ'я, отже, — єдино “правильна” віра (навіть етимологічно: в європейських мовах “православний” і “ортодоксальний” — синоніми). Церковнослов'янська мова — це мова “сакральна”. Вона виражає сакральний зміст влади “православного” царя. Якщо латина була мовою західної церкви і мовою західної науки, то церковнослов'янська мова ніколи не вийшла за межі східної церкви і східного релігійного тексту. Тобто знову Церква на службі

Влади безмежної Імперії, а мова слугує цементуючим розчином цього тандему.

Подальші століття були лише закріпленням цієї моделі. Перехід української літератури між *Сковородою* і *Котляревським* на розмовну мову був таким радикальним, “єретичним” і вирішальним для подальшої диференціації українського та російського світів зовсім не тому, що змінилася сама мова.

Ні, змінилася філософія мови. мова Людини протиставила себе Мові Влади. Це був остаточний розкол між Україною та Росією — розкол, який пройшов не по лінії ізоглос, а по лінії диференціюючих моральних цінностей.

Однак *Україна заплатила — і продовжує платити — за свою відмінність надто тяжку ціну. Культурна руйна, породжена століттями царсько-імперської та десятиліттями радянсько-імперської колонізації, насправді ще дуже далеко до відбудови. Можна здійснити реконструкцію поваленого храму. Деформації суспільної психіки, спровоковані “мовою влади”, що стала “владною мовою”, виправити набагато складніше.*

Тоталітаризм — і загалом олістична, кажучи словами *Попнера*, ідеологія — руйнують насамперед не структури суспільства, а структури мови, — адже лише нівеляція свідомості може дати змогу вкорінити в ній диктат Старшого Брата і переконати в основній його ідеї, що “свобода — це рабство”. Герой оруеллівського роману, який марно намагався боротися проти Системи, в кінці зазнає поразки: “Нарешті все було в порядку, боротьба закінчилася. Він переміг сам себе. Він любив Старшого Брата”.

Так люблять Старшого Брата “східні” пострадянські суспільства. І чим глибший рівень руйнацій, тим відданіша ця “любов”.

Хвороблива переконаність пострадянських суспільств у безальтернативності російської мови та російського вектора має своїм джерелом насамперед нерухомість і закритість цієї тоталізуючої культурної моделі, яка диктує несприйняття інших моделей, — або й незнання, що вони існують. Зрештою, це замкнене коло: закриті системи й не здатні існувати в режимі модернізації та конкуренції. А нинішній антизахідний курс Росії тільки поглиблює “дрейф” цієї закритої моделі дедалі більше в безвихідно “східний” бік. У період радянського режиму ідея безальтернативності російської мови

*В этом смысле, по глубокому замечанию современного оригинального историософа А.

Малера: “Россия является наследником всех четырёх языческих царств библейской древности: израильско-иудейского царства Давида и Соломона вместе с ним. Чисто геополитически Россия наследует скифско-монгольскую имперскую миссию объединителя евразийского континента. Таким образом, на России замыкаются все основные парадигмы имперостроительства в Евразии как в историческом, так и в астрально-метафизическом смысле. Русский народ с принятием имперской и эсхатологической миссии Третьего Рима принимает жертвенную миссию Нового Израиля. На основании именно этого фактора закономерно возникло представление о Святой Руси”.

(*Кугушев С. Основание Пятой Империи.*

<http://www.zavtra.ru/cgi/veil//data/zavtra/06/669/21.html>)

була не просто поглиблена, а й радикалізована до крайніх виявів.

Як наслідок, ідеологічна деформація російської мови зумовила дуже глибоку моральну деформацію суспільства. Зокрема тому, що комуністичний режим тривав довше, ніж нацистський і фашистський. Але насамперед тому, що структури російської “радянської мови” мали значну діахронічну тяглість, виростаючи зі структур російської “православної мови”, в просторі якої будь-який моральний вимір віри був анульований агресією всеприсутнього політичного виміру. Коли Україна була знищена Голодомором і *Сталін* сказав: “Життя стало краще, життя стало веселіше!”, він не помилявся, а просто використовував уже готову антимову, придатну для вжитку у створеному ним антисвіті. І коли авторів російсько-українських словників розстрілювали за введення українських слів, які не мають спільного кореня з російськими, в такий спосіб створювався той варіант української “радянської мови”, який ми часто чуємо й сьогодні з владних палаців, — спадкоємність спостерігається і на мовному рівні. Саме тому і недоречна полеміка: радянський режим здійснював русифікацію чи сов’єтизацію. Це було одне й те саме. Цікаво, до речі, що історія русифікації є однією з найслабших ланок сов’єтології.

Йдеться, як максимум, про цифри, факти, географію, але аж ніяк не про соціокультурні, психологічні, а то й психічні аспекти цього явища. Попри об’єктивні труднощі такого дослідження, очевидно й те, що без вивчення психічних патологій, породжених русифікацією, буде неможливо ці патології лікувати.

В усій історії людства вивчення мови — особливо мови, яка являла собою *lingua franca* певної ойкумени — було символом долучення до універсальних цінностей: наприклад, латинська мова в Середньовіччя та добу Гуманізму й Ренесансу, французька мова в добу енциклопедистів чи сьогодні англійська. До всього ж кожна з цих мов взаємодіяла (взаємодіє) з іншими через трансмісію культурних контекстів. Російська ж мова — навіть у часи імперії, вже не кажучи про радянський режим, — була перетворена не на браму, що впускала знання, а на браму, яка його перепиняла, — або в кращому випадку ставала цензурним фільтром цього знання. Характерно, що серед трьох заборон української мови у другій половині XIX ст. Емський указ 1876 р. забороняв, зокрема, переклади

українською мовою не лише з іноземних мов, а й з російської. Один цей факт вичерпно ілюструє стратегічну блокаду усякого зв’язку України з зовнішнім світом: середньостатистичний читач мав змогу читати лише російською попередньо препарований культурний продукт. Системного і тотального вияву це явище набуло в часи радянського режиму, коли російською мовою перекладалися лише “дозволені” твори. А в освітній системі республік доступ до іноземних мов був практично обмежений. Вивчення мов у середній школі було номінальним унаслідок, як правило, низької кваліфікації викладачів та відсутності модерних інструментів оволодіння мовою. А у вищій освіті “транспортним” засобом для західних мов слугувала мова знову ж таки російська, що забезпечувало ефективність як ідеологічного, так і політичного контролю. В суспільному плані вертикальна структура культури і тут відіграла свою вбивчу роль: чим далі на периферію, тим

непрístupнішою ставала культура, — і тим ускладненішими — форми спілкування з зовнішнім світом. Російська мова була також і “кодифікатором” вартості інших мов. І за будь-яких умов ця вартість проголошувалася нижчою від вартості мови російської, значно “рівнішої серед рівних”, вживаючи знову ж таки оруеллівський термін. Західні мови були мовами ворожого “буржуазного суспільства”, а мови радянських республік та країн соцтабору — більшою чи меншою мірою виявом “націоналізму”.

В цьому плані концептуалізація українського “націоналізму” мала б стати предметом поглиблених студій: адже впродовж XX ст. Росії вдалося системно прирівняти всі без винятку автентичні форми української ідентичності до іманентного “націоналізму”. Крім того, як пам’ятаємо, російська мова була декретована як “рідна мова” на державному рівні, — на всій території экс-СРСР діти вчили російську мову за підручниками “Родная речь”. Декретована була й “любов” до неї як гарантія політичної лояльності: адже це була мова “Родины-матери”*.

Насправді ж у цілих народів було відібрано материнську мову, а з нею — і сформоване нею уявлення про світ.

Ось тому сьогодні демонтаж і витіснення “радянської мови” є одним із основних аспектів державотворення. І не йдеться про українську чи про російську мову. Йдеться про вивільнення обох цих мов з антисвіту “радянської мови” та їхній рух у культурний простір демократії.

Але це буде процес тривалий. І зможе він досягти остаточного результату лише внаслідок реальної, а не риторичної інтеграції України в Європейську Співдружність. Тому такі потужні сили кинуто і в Росії, і в самій “радянській” Україні для того, щоб унеможливити чи хоча б заблокувати цей процес.

З огляду на вищесказане Києво-Могилянська академія може розглядатися як символічний приклад українсько-європейського культурного симбіозу, що веде до подолання “радянської мови”. Відродження Академії відбулося через повернення до моделі української культури XVII століття — моделі відкритості до європейського світу через включеність у циркуляцію ідей тодішньої Європи та через прийняття мови її спілкування — латини. Тодішня Академія — одне з найвиразніших свідчень інтегрованості тогочасної України в європейській культурній час. Саме це й зумовило її відродження після століть небуття.

І якщо в бароковій Україні інструментом присутності в європейському часі була латинська мова, то в модерній Україні стала англійська, мова глобалізації.

Глобалізація — це світовий процес максимально прискореного обміну інформацією. І культура, яка намагається відрізати себе від цього процесу, однозначно приречена на провінційність, відсталість, на субординовану роль у світовому змаганні за інтелектуальне і технологічне лідерство. Не йдеться, однак, про фактор “поширеності” тощо. Йдеться про максимальну діалогічну здатність англійської мови, яка відкриває перед сучасною людиною найбагатшу і найартикульованішу картину світу. Водночас антизахідні контенти російської мови, її цілеспрямоване поширення в неокультурених кон-

**Прикметно, що Росія не намілилася зробити відповідну акцію ні стосовно мов республік Балтії, ні стосовно грузинської та вірменської мов, — очевидно, усвідомлюючи, що ці країни мали значно розвиненішу літературну, релігійну та інші традиції, а відтак і вищу культуру відпорність.*

текстах перетворюють її на фактор стримування інтелектуального зросту країни. І в цьому, звісно, винна не сама мова. Відповідальність за це несе як політичний клас Росії, так і проросійський політичний клас України, що слухняно клонує цю патологію.

На тлі цих рефлексій важливо звернути увагу на статтю російського автора Інокентія Андрєєва за символічною назвою: “Русская речь как щит и меч”. Розмова настільки симптоматична, що варто навести розлогу цитату. “Усвоение русского языка — первый шаг к “обрусению”, — пише автор, — обретению идентичности, наименее конфликтной по отношению к российскому государству. Соответственно, националистические проекты на пространстве бывшего Союза старались и стараются ослабить этот инструмент, и усилия по его ослаблению подобны попыткам найти альтернативные источники снабжения энергоносителями. [...] Появился украиноязычный образованный политический класс, который является носителем враждебной России идентичности — избавленной от всякой советской социальной прилаженности в духе вековой дружбы русского и украинского народов. [...] В настоящее время на Украине осуществляется проект, который способен, в перспективе, свести на нет русское влияние в интеллектуальной сфере. Это проект Киево-Могилянской академии. Преподавание в этом ВУЗе ведется на украинском и английском языках. Качественное обучение английскому языку дает возможность в принципе не обращаться к русскому культурному фонду, что выводит развитие всех передовых дисциплин из русла развития постсоветской науки и переводит их в развитие современных интеллектуальных течений Запада. [...] Сотрудниками КМА прямо декларируется “демократическая” направленность, — что в условиях Украины означает ориентацию на антиросийские политические силы. [...] Исключительно важной особенностью КМА и ЕУ (Європейського Університету — О.П.) является их передовой характер. Это структуры, избавленные от академизма с его бесконечными поклонами “великим научным традициям” прошлого. В рамках этих структур существует передовая наука, которая на голову опережает постсоветскую академическую науку и копируется на Западе”.

Можна подякувати автору за відвергість у констатації факту відставання пострадянської науки від науки

Заходу. І зробити висновки з його корисної думки про те, що в освіті України лише шлях, обраний КМА, відкриває державі інтелектуальні й політичні горизонти Європи.

І. Андрєєв закінчує свої роздуми таким висновком: “Представляется необходимым формирование “зеркальной” гуманитарной научной структуры на территории Восточной Украины — Русского Института”...

І знову — вкотре! — пострадянське Задзеркалля.

Згадаймо діалог Аліси з Хампті-Дампті в романі Люїса Керролла “Аліса в Задзеркаллі”:

“Коли я користаюся словом, — насмішувато сказав Хампті-Дампті, — це слово означає саме те, що я вирішую, щоб воно означало, не більше і не менше.

— Проблема полягає в тому, — наполягала Аліса, — чи Ви маєте право змушувати слова означати так багато речей.

— Проблема полягає в тому, — сказав Хампті-Дампті, — яке із значень візьме гору над іншими, — і все тут”.

Одним словом, “ТОМУ ЩО”.

Хто такий Хампті-Дампті? Це велике і нахабне антропоморфне яйце, яке сидить на кам'яній огорожі, звівши ноги, і просторікує. Але сам він, Хампті-Дампті, як розповідає відома пісенька, коли впає і розбився, всі королівські коні й люди, разом узяті, не змогли зліпити його до купи... У нашому випадку Хампті-Дампті і є цей антропоморфний пострадянський Нонсенс у владних палацах, який продовжує себе відчувати “господарем” Слова.

Вихід із пострадянського Задзеркалля реально почнеться лише тоді, коли Хампті-Дампті, нарешті, впаде і розіб'ється. А рівень самосвідомості громадянського суспільства дасть змогу повернути Слово з антисвіту маніпулятивної пострадянської ідеології в його природний космос — сучасну культуру, національну і світову.

Зостатися без почуття до свого рідного, до своєї мови, культури — це означало б зостатись з пустою душею.

[т.1, с. 408]

“Мова для людини священна. Посягати на неї, пограбувати її — означає посягати на корінь життя людини”.

[т.1, с. 409]

Стаття друкується в скороченому вигляді. Першодрук у книзі: “Той, хто відродив Могилянку. Збірник на пошану Вячеслава Брюховецького”.

Упорядники В. Моренець, В. Панченко, Т. Ярошенко. Київ: Видавничий Дім “KM Academia”, 2007, с. 312-333.